

Д Н Е В Н И К
МИЛОРАДА ПРОТИЃА СВЕШТЕНИКА И НАРОДНОГ ПОСЛА-
НИКА СРЕЗА ПОДГОРСКОГ ПРИЛИКОМ ПОСЕТЕ БОРЦИМА
СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1913. ГОДИНЕ⁵³

За време српско-турског рата 1912—1913. године међу многим борцима Србије и Црне Горе, био је велики број и Подгораца. У жељи да својим земљацима помогне колико се то у оно време могло, поп Милорад, који је у то време био и народни посланик Среза подгорског, ишао је „о свом руху и круху“ до под Скадар и обишао ратнике свога краја, носећи им новац и писма, што им је родбина послала. Због немогућности путовања возом преко Београда и Ниша па даље, морало се ићи заобилазно, морем.

Од Ваљевске Каменице пут је водно за Ваљево, Београд, Загреб, Фијуму (Ријеку), Абацију (Опатију), Дубровник, Бар, Улцињ, Санџовани, Љеш до Драча и даље.

У дневнику је записано 33 места кроз која је воз прошао од Београда до Ријеке од 11. марта 1913. године у 5,15 часова, до Ријеке 12. марта 1913. године у 8,15 часова. Дневник почиње од Ријеке.

Ријека, 12. III. 1913. године

Ријека, море, морске лађе, све изненађује својом лепотом, величином. У 11 сахати први пут седам на морску лађу, идем у Абацију, предграђе Ријеке. Колико лепоте, каква уживања осећа човек пловећи по мору, тешко се исказати може, а тек Абација где смо стигли у 11,30 сахати. То је уистини највеличанственија природна лепота, коју су уметни људи створили. Рај, где долазе хиљадама и болних, који у морском купању, чистом зраку, траже и налазе окрепљења и обесних богаташа, који траће милионе крвавог зноја сиротињског. Заиста, све што се види, све је необично лепо, божанствено. Све то очарава и привлачи силне хиљаде богатог света да овде проспе грдан новац, који се нигде више утрошити не да. Не зна човек чему да се више диви, да ли природним лепотама, морској обали, огромним палатама, рајским парковима, богатим дућанима, многобројном свету који на све стране куља.

И херцези, и барони, и министри, и кнежеви, богате спахије и сви они којима се прелива — ту су, сиротиње нема сем послуге, која такође овде може да живи.

У 2,30 по подне вратимо се у Ријеку, па смо ишли у Сушак и Парк, тако леп и многобројно посећен, да изненађује. По вечери се нађемо са Србима, који су усхићени нашим доласком. Посетисмо и католичку цркву, служба преко целог дана, свет долази и одлази, клече, крсте се и тако по цео дан до у ноћ.

Среда, 13. III

Цео дан провели смо у Ријеци и Сушаку. Посетили смо Фрању Супила, познатог политичара, Хрвата, са којим смо у разговору провели најпријатније пола часа. Он је сав срећан, опијен српским успесима на фронту, ужасно мрзи Мацаре и Немце. Његов „Нови лист“ одлично служи југословенству. Жали се на београдске управљаче, који су све за војску уступили Мацарима, Јеврејима и Талијанима. То је рђаво утицало на Хрвате и Србе. Пошто смо покуповали много ствари код Хрвата и Срба којих има доста у Ријеци и који су много задовољни, што смо их нашли, после вечере отишли смо на брод, који нас је у 9 часова увече понео нашој браћи са Јадрана. После разговора, у 10,30 часова отишли смо у кабину да почивамо. Путника сем нас четири из Србије, на целом броду још само Сима Радошевић агент из Ријеке и један непознат из Београда. У кабини све могуће удобности тако да смо мирно спавали до 6 сах. ујутру.

Четвртак, 14. III

Море се тек сада види у својем пространству. Путујемо све поред далматинске обале која нам је са леве стране, са десне стране небројена острва мала и велика, а тамо далеко, далеко, је земља Италија, коју сам некада ценио са својих врлина и јунаштва, а која данас само мржњу може гајити. Умрли Кавур, Мацони, Гарибалди, Виктор Имануел, да је сада Италија сателит Аустрије, поскакује уз њу, јер је немогућно да јој се одупре.

Далмација, тако чаробна, романтична, чувена са својим установама, варошима, селима, данас је сиротиња, го крш, камен и ништа више до камен, дуж целе обале, поред које се виде маслињаци, њивице од 1 до 2 ара, ограђене зидом каменом. Где, где виде се лепа села поред обале са црквама.

Прођосмо и Задар, и Шибеник, и Сплит, нигде не стајасмо, вароши су у заливу. Подне је. Море све немирније. Све се већма брод љуља. Објављује се звоном време ручка и сви хитају к

столу. Сваки мора да напунни стомак ,јер сит лакше подноси морску болест, која често сналази при бури.

Ручасмо сви у лађи: супа, говеђина, јагњеће печење, тор-та, десет и по вино, све 4,40 круна. Још за ручком лађа поче да се љуља, час више, час мање, једва смо довршили ручак, морали смо изаћи на кров, јер се знаци болести показаше. Ја се браних све до 4 сах. по подне, а тада ме спопаде таква мука да сам повратио све јело и пиће. Моји другови не осетише те муке.

У 7 сах. вечерасмо, но и ту вечеру сву повратих, страшно ме мучило, јер бура много колебаше брод. Моји другови опет ни абера. Чудновато! Та ме мука спопадаше све до 8,15 сах. када смо стигли у Груж и чим на копно стадох, разведрих се, нисам се тресао.

На аутомобилу (то је прва моја возиња аутомобилом) нас шест путника (за 5 круна) довезосмо се за 5 минута у Дубровник, класичну станицу републике. Дивна, величанствена појава. Жалост што нисмо дању дошли да видимо оне красоте природне и старине из 14 века. Ипак, посетисмо споменик Гундулића, цркву св. Влаха, главније улице које нарочити тип имају. Све куће од камена, све једне величине, троспратне и четвороспратне. Посетисмо и палату дуждеву где је сада општина. Имају калдрму јединствену, али кола по граду не иду. Улица безброј, споредних и главних. У хотелу „Сарајево” вечерасмо поново, јер сам био страшно гладан и писмо лепо вино како само овде има. Написасмо карте својима и пријатељима. У 11 сах. пешке по дивном путу дођемо у Груж за пола сахата, где у 12. сах. брод заплови пучином. Време облачно, ветар дува, ја се уплаших да ме опет мука не снађе, но Богу хвала, спавао сам тако лепо и пријатно, да сам се сутра дан пробудио у 6 сах. кад већ стигосмо у Бар.

Петак, 15. III. 1913.

Са пристаништа барског одемо у хотел, где смо попили кафу и послали карте кући и пријатељима, а затим посетисмо начелника Нику Тодора који нам даде кола којим одемо у Стари Бар, варош турског типа, удаљену пола сахата.

У Бару пазарни дан и Црногорке, Туркиње и Арнаутке продају: јаја, лук, празилук, бели сир итд. Ту смо купили близу 200 комада јаја по 0,05 дин.

Посетисмо и град стари, разрушени од 1876. године. После бављења од 2 сах. вратимо се у пристаниште кроз шуму од маслињака.

У Бару се налази Топоница дворац краља Николе, који је био поклоник зету краљу Петру. Пристаниште је врло лепо и временом ће бити још лепше, јер се живо ради на његовом

подизању и уређењу.

Од Бара има жељезница уског колосека до Подгорице и Вирпазара, коју је подигло талијанско друштво.

У 2,30 сах. брод полази за Санџовани, пролази кроз Улцињ, лепо живописно место. И тај дан беше ми тешко, мојим друговима није ни најмање шкодило.

Стигосмо у Санџовани у 6 сахати. Лађа стаје далеко од обале на 600 метара. Једва се искрцасмо на обалу. Прво што видесмо то су бродови грчки које је „Хамидија“ оштетила и потопила, а који су превозили војску 17. пука и грдну количину хране. Ту је нашао смрт 121 војник, међу којима 8 грчких матроза, а многи су руке осакатили спуштајући се на уже у море. Страшно и ужасно, а могло је бити још ужасније, да је напад раније извршен. Срећом, војска се искрцала, сем две чете, које су настрадале. До данас извађено је и вода је избацила само 54 леша, остале још скрива морска пучина.

У Санџовану ноћимо сви код Добривоја Костића, писара, командира пристаништа, а сутра дан дође и зет Радо (Филиповић) кога после 6 месеци, једва дочеках да видим.

Субота, 16. март 1913.

После краћег одмора и разговора, пођемо Радо, ја и Милоје пешице у Љеш, где стигнемо у 12 сахати. За наш долазак већ се чуло и око нас скупи се за час маса војника, махом слабих из II позива. Одмах по подне многи рањеници и болесници одоше за Драч, где смо их после седам дана нашли поново. Посетили смо амбуланту далеко на два км. јадну и бедну, страћару где упропашћују и иначе упропашћено своје здравље јунаци, који су тако много заслуга стекли у овом рату.

Љеш је иначе мала варошица, знаменита само по својој јединственој нечистоћи и смраду, по хрђавој води, по маларији и осталим болестинама. А то је био некада град Леке Дукаћина. Град се налази на само врху, голем, неприступачном; према граду на највишем стењаку налази се гроб Скендер Бега владоца негдашње Арбаније. Споменик се издалека види.

Недеља, 17. марта 1913.

После преноћишта у Љешу, сутра дан одемо колима на положаје код Бушати и Меглуша. На овом положају налази се војска 17. пука I позива, а ту је и дивизијски штаб. Одмах по одмору упутимо се на положај где је 4. батаљон и где се налазе многи наши ратници.

Обрадовани овим изненадним сусретом, раздали смо новац и писма борцима, које су им послали од куће и провели с њима у разговору 1 сахат.

У саму ноћ вратим се у стан под шатор на преноћиште код мога доктора Воје (Воја Поповић, лекар у Ваљ. Каменици) где сам у друштву с њим за трпезом заједничком са командантом Драгољубом Јеремићем потпуковником, ађутантом Николом Станковићем, аудитором Миланом Струнцалићем, др Веснићем, оцем Миланом Турковићем пуковским свештеником и Светом Пауновићем адвокатом — командиром коморе — провео најпријатније пуних пет дана.

Понедељак, 18. март 1913.

Пре подне одем у II батаљон где нађем многе Подгорце, којима предам писмо и новац. Они, иако су ме видели у Делиграду пре месец дана, опет ми се обрадоваше и изненадише одкуда ја сада овде међу њима. Чуде се мојој издржљивости и благодаре ми. Уживам у њиховој радости.

По подне одем на положај Меглуш, где се налази II позив. Но, какво разочарење, каква туга и јад обузима душу моју, јер пред собом видим живе гробове. И такви су они који су остали у трупи, тело клонуло, а душа савршено мртва. А какви тек изгледају они, који су у болници и амбуланти, који су упућени у Србију и Драч. Страшно ми је и помислити, а да и не пишем о томе, јер слика њихова остаће ми вечито у памети. Грех на душу ономе и онима, који тако бездушно, тако нечовечно пуцају (?) да цела једна дивизија, која има тако много заслуга у овом рату, савршено пропадне. Што је још горе, тако изнурене људе, упропашћене, луде војсковође, извеле су на Брицу, где су потпуно преполовљене чете, батаљони и пукови и где су претрпели страховит пораз.

И унаточ представкама узоритог команданта Плашне (?) о коме се само добро говори, као и представци и осталих команданата, ипак је наређено наступање по ноћи . . . И лајик човек, кад погледа положаје наше и непријатељске војске, може да увиди одмах да је само лудост владала дотичних заповедника. Бог им судно за невино проливену крв, а и људска правда неће их мимоићи.

Данас су Црногорци почели напад на Тарабош. Борба је трајала од 9 сах. јутра до 8 сах. вечера. Дејствовала је и наша артилерија. Наших губитака није било. Црногорци су имали нешто успеха, помакли су се напред, али су имали и око 300 губитака.

Пошто сам тај дан предао новац војницима из чете и разговарао с њима пуна два часа, као и са њиховим командиром Тих. Вуковићем, вратим се у логор на вечеру и преноћиште у Дивизијском штабу, који сачињавају: пуковник Пауновић, потпуковник Милан Пановић, мајор Лаза Матејић, капетан Вељковић и још неки. Вечера добра разговор душеван, мало непријатна жалопојка пензионисаног пуковника, коме се чини да

му је учињена неправда што је пензионисан. Непосвећен у њихове ствари, нисам узимао учешћа у разговору.

Уторак, 19. март 1913.

Одмах ујутру овога дана отидем на положај где се налази II позив, у чету Ивка Коларевића и Јовише Ракића, где нађем све наше Подгорце. Њиховој радости краја нема. Очима ме гутају. Благодарне они којима обично доносим новац, а таквих је мало било. Да су се сви председници општина и родитељи војника одазвали и послали својима новац, колико би њих још већма били задовољнији. Па и оним сиромашним давали смо по два динара и ја сам дао лично преко 250 динара. Врло непријатна ствар. Поседали ти бројни војници око мене скупљени, гледају списак, сваки са чежњом очекује да ли је ту и његово име и када не буде, туга га обузима, а и мени непријатно. Сви питају: Како је у нашој Србији? Хоће ли бити краја овој њиховој патњи? итд. Ја им свима одговарам, храбрим да издрже, тешим, а они сви сретни, надају се скором свршетку рата. Уистини, ови људи су страховите борбе издржали: преко непроходне албанске планине, без хлеба, са хрђавим оделом и обућом, борити се са болестима разним, са Турцима који овде нису примирје признали, видети смрт пред очима, удаљени од сваког саобраћаја, не знати ни за кога, не видети никога свога, не примати писма ни новац — да то су заиста страховите патње, које трају већ пуних пет месеци. У њиховој души је мрак, очајање, њихово тело сломљено, преболно и у таквом стању видети некога из Србије да им дође, па то је била неописана радост. „Да је сваког месеца по један из Србије долазио, па би им лакше било!“ рекоше ми јадни људи. Они и не знају шта грдно новца и паклене муке стаје долазак међу њих.

Свугде међу војницима пронео се глас да је у Ваљеву избила револуција, да су Ристо Конзул (кафеџија), Никола Аћевац и Влајко Тадић (трговци), ја, поп Иво (Јанковић) из Миличице итд. погинули. И утолико већа радост кад ме видеше. Не знам коме је требала ова лаж. У недостатку истинитих вести, прича се и лаж брзо разноси.

Тога дана смо и ручали у чети и по подне продужили даље из чете у чету, свугде дочекивани радосно. У батаљонском штабу код команданта мајора Милорада Митровића провели смо прилично времена и одатле све са позиције на позицију, испесмо се онде где је артилерија постављена, која је на дан пре страховиту ватру сипала. То је Меглушки вис, одакле се врло лепо види цела скадарска околина. Скадарско поље је заиста плодно, богато и имају се рашта Црногорци борити, јер их само оно може исхранити.

Сиђемо уморни у 4 сах. по подне у 17 пук. где се добро одморимо.

Среда, 20. март 1913.

Рано изјутра са поп Миланом одемо на коњима у пратњи једног Црногорца на највиши врх Пушат, одакле је најлепши поглед на Скадар и околину. Скадарско језеро, Бојана река, варош, град, све се лепо види. Одатле се види Дејч где је 6. децембра 1912. године била борба са Турцима Скадранима, када је погинуо Борко Паштровић. Види се и Мљет и сви остали положаји, који су постепено заузимани.

Четвртак, 21. март 1913.

У 7,30 сах. са потпуковником Јеремићем на колима одемо на „Ашти“, где се налази I батаљон 17. пука, митраљези и артилерија, која је удаљена непун сахат. Разгледајући положаје одакле се види Скадар најбоље, само је 3 км. удаљен од њега. Нашао сам и овде неколико војника, којима сам предао новац и примио писма за Србију, а у 11,30 сах. вратисмо се у Метуш на ручак. По подне у 2,30 сах. одемо у Бишати, где се налази командант Приморске области Д. Поповић, са којим проведемо пола сах. у разговору, од кога сазнадох да V пук I позива овога часа стиже у Борбенушу, камо се и ја са Милојем колима кренем и нађемо их при самом доласку. Одмах сам дао новац свима којима је родбина послала, примио писма од њих и у саму ноћ вратисмо се на преноћиште. Те ноћи, која је била и последња у логору, по поноћи ухвати ме грозница, да никако нисам могао заспати.

Петак, 22. март 1913.

Рано ујутру у 6 сах. поздрависмо се са нашим војницима, примимо масу писама за целу Србију, поздрависмо се са љубазним домаћинима у штабу, као и са свима у штабу дивизије и колима у 7,30 сах. пођемо пут Љеша, где стигнемо у подне. Сав ломан не могох ручати, већ легнем да се одморим и тек пред вече устанем, пођем са војницима по вароши, посетим др. Стајића (др. Јордан Стајић војни лекар, оператор из Ваљева), код кога проведем пун сахат, а затим вечерам.

Субота, 23. Март 1913.

Јутрос се поздравимо са војницима и осталим из чете и кренемо у Сан Бовани, одакле у 4 сах. пођемо на Крф.

Недеља, 24. март 1913.

Ево нас најзад по подне на Крфу. И овде се морамо превозити чамцима од лађе до обале, што се плаћа један динар. Први кога смо видели и који беше дошао на лабу јесте г. Иван

Иванић бив. конзул и начелник драчки. Љубазан човек, високо образован. Он нас обрадова вешћу да је Скадар пао и да је услед тога било у суботу увече неописано весеље, грљење и братимљење са Грцима. Ја им рекох да је то апсолутно немогуће било заузети, јер још ни војска није стигла на положаје, артилерија није постављена где треба, главнокомандујући се није вратио из црногорског стана, па је сумњиво да ће бити напада услед притиска великих сила, које су сложне у томе, да Скадар припадне Албанији, ради чега су послате и 16 ратних лаба у Бар, ради демонстрације против Црне Горе. Они ме увераваху да је то тачно да је Скадар пао. Но, какво разочарање После 2—3 сах. сазнамо да збиља нема никаквог званичног извешћа и да је глас о паду Скадра био лажан. Сетих се да је у мојој милој Каменици још од јануара Скадар пао по таквим гласовима само четири пута.

Овде се нађосмо и са пуковником Булићем командантом албанске војске, који је скоро пензионисан и сам не зна због чега. Наравно да је огорчен и гневан. Ја га знам од пре 20 година и нико не зна што га је то постигло, јер је врло добар војник, одличан друг и разлога оправданог за пензију сумњам да има.

У шетњи смо провели до 7,30 сахати.

Одсели смо у хотелу Сан Жорж (Свети Борђе). Хотел је на дивном месту, на корзу поред кога се шета. Море од народа најразноврснијих костима, народности и вера. Ја сам добио собу са лица, са једним креветом, све врло елегантно, али, наравно и папрено. У 8 сах. вечера у просторији луксузно украшеној са раскошним посућем. Вечера се састојала од неких шест јела и десерт. Лепо, укусно, француска кујна. Једва се споразумевамо са овим Грцима. Ма који језик страни треба знати, па поћи у ове крајеве, које су Бог и људи украсили свим и свачим, да се само мора дивити величини и лепоти овога рајског острва. Овде сваки час звони у црквама до 9 сах. увече, од јутрос такође, што, наравно код нас није обичај.

Понедељак, 25. март, Благовести

Данас је велики грчки празник, но због смрти краља, неће бити велике свечаности. Сиђем у бифе, пишем ове белешке и чекам доручак, који баш сада доноси: бела и црна кафа у ибрицима, две кришке хлеба, бутера два парчета, у једној чаши неки мацук, као мед или слатко, сада ћу видети шта је и како је. После доручка одем у најближу цркву, а цркава овде има безброј, па ваздан само звоне позивајући верне, који се и одазивају. Истина, да је данас велики празник, али је и света било доста. Црква, лепа, столови са стране за којима седе посетноци. Уђем у олтар, свештеник се облачи, прилази мени, држећи да сам у најмању

руку архијереј и љуби ме у руку, бадава ја не дам руку, а он се сагиње и пољуби. Одмах ми столицу наместише да седнем. И ја седнем. Почиње служба. Све је на грчком језику, певање и читање, све кроз нос, ја ништа не разумем. Унеколико служба ми се разликује од наше, али у суштини — не. Свештеник даје нафору мени и љуби ме. После службе ја излазим у собу која иде право из цркве где седам за сто. Око стола канабета, столице, књижнице и много украса.

Долазе Грци и Гркиње, љубе ме и покушавају на све могуће начине да се споразумемо, но ја сем српско-хрватског, црногорског, херцеговачког итд. језика (!) не разбирам се ни у енглеском, ни у француском, италијанском, који језици овде владају, а наравно грчки првенствено.

Попивши кафу упутише ме Грци до изван цркве и ја обузет чудним мислима, пођем у варош, где нађем наше Србијанце. Овде их има 4 сељака из крушевачког коњуха, крагуј. Саранова и Миковца (?) који већ 18 дана путују за Драч војницима и чекајући лађу у Солуну 6 дана, потеряју две козе, овде су 4 дана и ко зна кад ће постићи циљ пута. Заиста, грдне су муке путовати у далеки свет, нарочито кад се иде пешице и не познаје пут. Сада тек видимо колико смо паметно учинили, када смо отишли преко Аустрије. Ваљда ћемо се докопати до куће бар још за десет дана, па опет, то је релативно добро се прошло.

Седнемо за сто, поручимо две флаше киселе воде, за коју нам браћа Грци наплатише маленкост: 3,40 динара; то је за памет прилично плаћено.

Нађемо се са официрима Чедом Станковићем, Антон, Недељковићем капетаном и његовом љубазном госпођом, са којима одемо заједно на гробље где је сахрањен 15. ов. м-ца Богосав Аксентијевић потпоручник, који је рањен на Кајмакову (6 рана), овде се лечио и умро. По причању госпође и г. Недељковића, пратња је била величанствена: цео Крф са војском, две музике, 5 венаца лепих великих, пратила је поворка остатке свог хероја, дичног брата нашег пријатеља Данила учитеља из Грабовца (код Обреновца).

У гробљу на гробу палог борца свршим парастос и прелијем гроб, а затим посетим цркву и видимо венце пок. јунаку; дивимо се необичној лепоти кипариса, којих овде много има.

Љубазни Грци указују свако поштовање и услужност. У 12 сах. вратимо се на пиво, купимо карте да се јавимо кући, па потом на ручак. Ручак је одабран овако: резанци са сосом, говеђина са сосом, сир, печење са салатом, урме, поморанце, вино бело јединствено, које се више од две мале чаше не сме пити нипошто. По ручку написах карте сродницима и бележим овај дневник. Слушам кроз прозор грчки говор и очекујем кола, која ће доћи у 2,30 сах. да нас возе у цар Виљема палату, удаљену 1 сах. а коју је, рекоше, вредно видети.

Тачно у 2,45 нас петорица пођемо фијакером двору цара Виљема, где стигнемо за 1 сахат. Пут јединствено леп, околина савршено лепа, богата: кипариси, смокве, маслине, поморанце, лимунови и разно егзотично биље, које очарава човека, заноси, опија га. И збиља, истина је то да је Крф рај на земљи, а Виљемов двор кроз који смо прошли, врхунац лепоте рајске. Не знам чему више да се дивим: или самом двору, унутрашњим украсима, оним силним киповима, које је уметничка машта тако раскошно, тако рељефно претставила. Та ту је и грчки легендарни јунак Ахилес. Све најбоље и најсавршеније. Да ли пак оним парковима, лепом цвећу које опија, заноси. Све је то савршено лепо, све је велико, као што је велика и силна Немачка царевина, којој ми, Словени можемо и треба да подржавамо у погледу рада и уређења, али која држи у ропству милионе Словена, која је и данас највећа сметња напретку и слободи нашој.

Заиста је цар Виљем имао укуса, када је ово место изабрао за свој боравак, ма и на краће време. Да се све то види, плаћа се при улазу по два динара за берлинску сиротињу! И право је . . .

У 5,45 сах. вратисмо се у хотел заморених очију од силног блеска и лепоте што су људи створили и природа богато украсила.

Ахилеон зове се место где је двор цара Виљема.

Уторник, 26. марта 1913.

Одмах изјутра одемо у град. Испесмо се на највише место одакле посматрасмо прелијепи град Крф, одакле је и најлепши поглед.

У граду много заробљеника турских, по вароши такође официра много који слободно шетају до миле воље. Посматрајући их, зажелео сам да им завирим у душу њихову, али замало, без сумње душа им је пуна бога залуђена господством и царством. Ако ће, право је тако да буде са свима силницима којима закон у топузу лежи.

У граду има и болница велика. Не знајући језика, не могах стићи да видим какве су им болнице. Ипак била ми је жеља да на сваки начин одем тамо. Указала ми се прилика да пре подне одем са капетаном Дамњаном Лазићем у болницу до обићем болеснике и рањенике. Поред других лекара њих је неговала и лечила г-ђа Делфа, па се и сама разболела. Благодарехи љубазности др. Ивковића, ушао сам у собу где лежи г-ђа Делфа. Она има тифус и ради предохране не пружа руку, већ се представи по имену. Изјавим јој највећу благодарност на њеном материнском неговању рањеника и болесника, пожелим јој скоро оздрављење и после разговора од пола часа, напустим њену собу.

Госпођа Делфа је уистину високообразована дама, пуна племенитости и пожртвовања на тој дужности, негујући рањенике и болеснике. Овде се лечи већ четири недеље. Лечи је прељубазни доктор Радован Чобелић из Загреба, брат Хрват, са пуно пажње и он изјављује да ће се госпођа брзо опоравити. И са болесничке постеље она поручује по капетану Дамњану Лазићу да се постара да комесар болнице, резервни поручник Јовановић, који је иначе први чиновник Министарства привреде, даје болесницима бољу храну, јер је у томе штедљив до те мере, да болесници гладују. Даље, да се млеко конзервирано набавља само из Швајцарске, које је потпуно чисто и питко, пошто су остала млека нездрава; да се млеко кува непосредно пред употребу, јер ако стоји само 4—5 сати, оно је већ отровно, што је често пута бивало, да се умоли талијански конзул да издејствује талијанске лађе за превоз болесника и реконвалесцената из Љеша и Драча у Србију итд.

Овако племените даме, овако хумане Српкиње са овако дивним осећајима, ја данас први пут видим и зато сам сматрао за дужност да јој при поласку опет топло захвалим и да јој пожељимо што скорије оздрављење на корист хиљаде невољника. Слава јој! Хвала јој!

У подне сам примио ствари пок. п. поручника Богосава Аксентијевића који је овде умро, да по списку предам брату покојника, Данилу учитељу у Грабовцу код Обреновца, заједно са новцем у 391,20 динара, што је остало после смрти његове.

После ручка платисмо рачун који овде износи за два дана на свакога по 20 динара и 2 динара послужи. Спремимо ствари на станицу, седнемо у кола и свратимо у цркву св. Спиридона, чији ковчег стоји поред самог олтара. Црква цео дан отворена, побожни свет долази, целује мошти и крст. Дивна, величанствена црква, чија унутрашњост задивљује. Улазио сам у олтар и свему се дивно. Помолимо се богу за сретна пута, здравље наших бораца и наших на дому и кренемо даље на паробродску станицу. Карте II класе платимо 20,10 динара, седнемо у чамац и сместимо се на лађу, која у 4 сах. полази за Пиреј. Са нама путује пуковник Булић и осталих 7—8 официра, који су били на лечењу.

Море мирно и за сада не осећам нелагодности. Пишем овај дневник за цео дан до сада. Путника много, махом грчки војници и официри.

Таман ове редове заврших, море се узбурка, свест поче одмах да се мути, излетих напоље да се освежим. То потраја 1—2 сахата, а затим се утиша. Вечерасмо и легосмо да спавамо. Спавали смо мирно до 5 сах. јутра, када лађа стиже у пристаниште Патрас.

Среда, 27. март 1913.

Патрас је лепа, повећа варош, 37.000 становника са много великих, од 3—4 спрата зграда, укуских. У пристаништу много барки и лаба, све то врн, пловн на све стране. Бадава, Грци су вредан, трговачки народ, није их Европа узалуд мазила и ослобођавала.

Из Патраса пошли смо у 6,30 сах. и дошли у Коринтски залив у 1 по подне. Заиста је вредно видети овај јединствено леп просек од 100 м. висине, вода 8 мет. дубине и 10 мет. ширине.

При изласку дође чамцем чиновник, који наплати од лабе таксу за пролаз. Упознасмо се са једним отменим Грком, младим човеком из Патраса, бив. послаником грчке скупштине, са којим у друштву врло пријатно проведосмо до 4 сах.

Овај Грк био је љубазан да ми објасни многе ствари, што је све вредни и симпатични лекар Радован Гавриловић из Бруса преводио.

У Коринту (повећа лепа варош) провеле су наше трупе V пука 10 дана.

Тачно у 4 сах. стигосмо на Хиперахисиј (?) залив пирејски. Дивна слика: стотина једрилица, педесетак великих бродова теретних и путничких и безброј барки и чамаца у пристаништу. На домак лабе, која стаје даље од обале на 500 метара, иду у сусрет многи чамци који примају путнике и робу, да превезу на обалу по цени од 1 дин. на човека. При самом доласку, полази из залива велики дивни брод „Император Николај”. Седнемо у чамац, изађемо на обалу, распитамо о поласку лабе, па одемо у Конзулат српски. Конзул отмен, врло добар човек, који нам узе имена да изради бесплатну вођњу до Солуна. Отседнемо у хотелу „Петроград”, соба са 4 кревета, прљава нечиста, а на 4 спрата. Сместимо ствари у собу и трамвајем пођемо за Атину, где стигнемо преко Фалерона старог и новог у Атину после вођење од 45 мн.

Пиреј је велика трговачка варош са дивним заливом, где посведневно стижу и одлазе многе лабе. Пристаниште је минирано. Пиреј има 68.000 душа, жељезницу и трамвај до Атине и кроз целу варош. Важно је трговачко место, пето у европи.

У Атини смо шетали главним улицама. Сретнемо писара у посланству Тодора Ристића, једно дерле уображено, које није сматрало за потребно ни да ме поздрави. Одемо на пиво, а потом на вечеру код „Аверона”, велика ресторација, пуна отмених гостију. Ту су измешани и Атињани и странци.

Атињани налазе да им је домаћи кост скупљи, па се зато махом хране по ресторацијама са женама. Свакојако је узрок комотитет жена!

За вечером нађе нас љубазни стари Андра Кумануди, драгоман посланства. Са њим смо и у „Патерфрер” биоскоп ишли, који је од најбољих.

У 11 сах. пођемо у Пиреј на преноћиште. Са нама је стално био и лепе услуге чинио, увек коректни Бура Поповић, бивши директор Српског бродарског друштва, који се враћао са Крфа, где је био на лечењу. Знање немачког језика користио нам је а и иначе.

Четвртак, 28. март 1913.

У 8 сах. пођемо жељезницом за Атину (путује се 20 минута и III класа стаје 0,45 дин). Купимо карте у пошти, напишемо и шаљемо кући и пријатељима. Зато пођемо и разгледамо парламент. Уистини је врло лепа грађевина и споља и изнутра. Ту се нађемо са сићелојм Доситејом и свештеником из Лапова Животијем Стевановићем, који путује за Драч. Доситеј иде од 15. марта, а Животије из Призрена од 26. фебруара. Како путују, изгледа да ће стићи до 1. маја, а онда ће престати потреба ради које иду. Доситеј носи пун вагон разних ствари за војнике у Драч и Љеш (око 10.000 преобуке) и разних понуда (50 кор. саламе) за војнике и рањенике — болеснике.

Са њима отидем у Српско посланство да учинимо посету. У посланству смо чекали господина посланика од 10 до 10,40 сахати, али он није сматрао за потребно да дође у канцеларију и да нас прими. Разочарани у ову бедну дипломатију, изгубих стрпљење и само предам писару Ристићу потсетницу — карту.

На овога г. посланика и његовог писара жале се сви г. г. официри и путници, који су имали срећу да га потраже. Заиста, са своје нељубазности великог господства, жалити је што ова господа једу српски хлеб, но о томе имаћемо прилике и времена да се позабавимо другом приликом. Боже здравља! За сада напомињем да по оваквим особама Србија не би ништа изгубила, када би се исто посланство укинуло.

Сазнао сам да се г. посланик врло радо коцка, да га иста врло добро служи, јер је за две године лепу пару скунатарно. Наравно, то и јесте задатак српске дипломатије и то још у ово, ратно стање! Жалосно!!

Са г. Буром Поповићем одемо у Страдијон, где се врше олимпијске игре и где има седишта за 50.000 гледалаца. Седишта су сва од самог камена триколца. За страдијом иде се поред музеја где је сада касарна и кроз лепе паркове. Одатле пођемо на Акрополис, знаменито из римског доба, јер се овде налази храм Јупитера, Аполона, Дијане и осталих богова незнабожачких. Ту је и амфитеатар, где су приређиване игре, па рушевине храмова са безброј стубова. Све је то од самог мермера камена, рађено пре 2—3 хиљаде година. Све се налази у рушевинама, које се одржавају још вештачки. Камење је дужине од 4—5 метара, 1 до 1,5 метар ширине. Нешто невиђено!

Са Акрополиса је диван поглед на Атину, која се тек одавде сва види.

Испод Акрополиса налази се храм бога Зевса и Тезеја. Од оног првог виде се само стубови. Одмах ту је и тамница у којој је тамновао грчки мудрац Сократ и синедрион где је заседавао, палата римских трибуна итд.

Чудновато осећање обузима гледајући све ово . . .

По ручку (ручали смо у Аверову хотелу) одемо те посетимо Универзитет, одличну грађевину са врло лепом салом, у којој се држе разне конференције, затим Библиотеку и Академију наука, које посматрамо само споља и онда, жељезницом се вратимо у Пиреј у 3 сах. по подне. Тамо нам дадоше бесплатне карте до Солуна, укрцамо се на брод и у 7 сах. пођемо из Пиреја.

Таман сам доведе написао, кад поче бұра, море немирно, сто игра предамном и ја прекидам да сутра продужим. Молим Бога да само изађемо мирно на копно, јер ово је баш права напаст, коју ја врло тешко подносим.

Ипак, ову ноћ смо добро провели.

Петак, 29. март 1913.

У 7 сах. јутра стигнемо у Халкис, лепу овећу варош грчку са више хотела, лепим, новим, зиданим од камена, касарне у којима су сада турски заробљеници. Недалеко од пристаништа на два км. пре скоро два месеца, разбила се о стену услед буре грчка лађа, која је возила војнике и коње за артилерију. Сем једнога, сви су се људи спасли благодаревни становништву вароши, а коњи су се сви подавили.

Од Атине доведе иде и жељезница. Овде, вода у мору 6 сах. иде горе, па онда 6 сах. доле. Чудновата појава коју називају плима и осека. Због тога смо морали чекати пред мостом 11 сах. За то време смо из чамца изашли на обалу па у варош, где смо провели 2,30 сах. Доручковали смо, купили вино и вратили се на лађу.

У 9 сах. легнемо да спавамо и мирно спавасмо до 3,30 сах. када се пробудих и више не заспах. Лађа све спорије иде, улази већ у Солунски залив. У 6 сах. ветар дува, почиње да се спушта магла, а Богу хвала ми смо близу циља нашег морског пута. У 7 сах. ми смо већ у Солунском заливу на пристаништу. Опет чамци, барке итд.

Субота, 30. март 1913.

Хотел „Врање“ где смо одсели, кревет по два динара.

Солун је велика варош од 170 хиљада душа: Евреја, Грка, Бугара, Турака и до 2000 Срба. Трговачко пристаниште првога реда, залив јединствено леп, стотине лађа разних народа, међу којима неколико ратних грчких и једна енглеска, барки и чамца стотинама; врева, ука, бука, јурњава аутомобила, фијаке-

ра, трамваја. Улице тесне да човек мора врло пажљиво да иде, да га несрећа не снађе.

Одмах по доласку одемо у жељезничку станицу где нас извести капетан Живко Станисављевић да жељезница иде сутра у 6,15 изјутра.

Пошто смо нашли неке војнике из 6. пука и с њима разговарали, ми пођемо да разгледамо варош. Чаршија еврејска затворена, празник је њихов. Хотели пуни Евреја у празничном оделу, махом сви носе фесове, старији носе мантије и готово сви и Грци и Евреји носе бројанице. По хотелима већ свирају стране капеле, певачице и други шљам са запада, дошли да културу уведу и на истоку.

Грчки Ђаци имали су излет ван вароши, сви у реду под командом свога професора, марширали су певајући врло лепе грчке песме. Пратио их је до моста и њихов владика, који овде резидира. Мост, којим се прелази преко зида врло је узан, једва 30 метара (?). Са леве стране је градић и жељезничка станица. Варош је са десне стране.

Планине грчке су покривене снегом. На 300 метара испред вароши налази се и грчка лађа на којој су коњи потопљени услед удара (буре) о стену. Лађа је пропала. Пут цео дан био је миран, море без буре и само четврт сахата што киша падаше и дуну јак ветар. Одмах после сунце обасја и тако је било лепо цео дан. Овом лађом која се зове „Нилос“ путује много и грчких официра и војника, разне врсте одела. Нарочито су занимљиви евзони, са капом и дугачком кићанком, чакширама белим и кратким шињелом, опанцима на врх којих стоји нека такође кићанка. Занимљива је и ношња. Кићанка војника са дугачким чојаним чакширама, чизмама и капом на форму женске повезаче. Официри су им велики гиздавци и озбиљни. Како грчки језик нико од друштва нашег не зна, то нико није ни ступао у разговор с њима, што је заиста непријатно.

Сада у 7,30 сах. излазимо на пучину морску. Вероватно да ће море бити немирније, но даће Бог, те ћемо моћи мирно спавати, а сутра у 6—7 сах. смо у Солуну и онда све ближе отаџбини нашој, од које смо тако не давно одвојени, али се чини исувише дуго.

Поред обале са обе стране, налазе се овде-онде села, лепа, ушорена, испресецана многим планинама, на којима (понеким) се бели снег.

Пошто смо доста лепих ствари накуповали по базару, кренемо на ручак. Келнер унапред објављује да неће примати страни новац, већ само динаре и драхме. Лијепо. Пристанемо и онда тек донеше јеловник. Сви смо јели печење јагњеће, добро је, није ни скупо. По ручку се одморимо и онда у 3 сах. трамвајем одемо у вилу „Агалини“, где је Абдул Хамид четири године провео у заточеништву. Вила је удаљена скоро пола сахата, на

крају вароши у пространом лепом парку, високим зидом ограђена. Сада је ту болница и зато нисмо унутра улазили.

Кажу да је султан негде у близини Цариграда, где очекује да га правоверни поврате на престо.

Пут од Агалнијеве виле је необично леп, поред кога су саграђене раскошне виле са парковима, баштама, па је и најлепши део Солуна, где је махом аристократија и страни конзули станују. На самом том путу, у тој улици убијен је краљ Борђе. Пре скоро месец дана и ту, на истом месту, подигнут је споменик привремено, који ће се доцније заменити народним спомеником. Пред истим гори кандило, стража чува. Јадни краљ Борђе! Био је добар човек. Грци га обожавају. Шетао се у освојеном Солуну пешнице и безуман Грк с једним метком одузе му живот. Каква фаталност! Тај жалосни удес још већма је Грке одушевио за Солун, да га ни по коју цену неће уступити Бугарима. И до тада била велика борба између њих — та два савезна народа, а од тада постоји страховита мржња, да се непријатељски гледају. У скором времену и једни и други предвиђају сукоб.

Бугари су заузели неке улице и места, имају своје страже и војску у вароши. Грка има много више, тако да се поготову они највише виде по улицама. Њихови жандари — Крићани имају интересантну униформу: чизме, чакшире дуге са туром, редгени (?) све од сјајне чохе, капе и све по две заједно иду. Пушке под пазухом носећи, одржавају ред у вароши.

Бугарски и грчки официри се и не поздрављају. Сматра се да се може изазвати и крвопролиће. Пре кратког времена угушен је у крви сукоб пред црквом Свете Софије, коју су Бугари заузели, па чувају стражу.

Улазили смо у цркву, која је до ослобођења била цамија. Поред цркве озидано минаре високо преко 150 метара (!). Црква је необично велика, какве ја до сада нигде не видох. У њу може стати до 3000 душа. Над има и први и други спрат, где такође може стати по 2 хиљаде душа. Звоно и сада стоји недирнуто, које није звонило од зидања цркве до сада. Са звонаре диван је поглед и на море и на целу варош, која се одавде најбоље види.

Вративши се у варош покупујемо ресто ствари и свратисмо у хотел „Олимпик“. Света врло много. То је и најбољи хотел поред саме морске обале. Потом одемо у ресторан талијански, где смо имали најбољу вечеру, таблето за три динара, где долазе многи странци. Затим одемо да спавамо.

У хотелу наћем бугарске новине: Мир, Право и Вечераја пошта, из којих сазнамо како стоји са миром уопште, из којих видесмо да Бугари неодступно траже: Битољ, Прилеп, Охрид и Велес. То је, веле, по уговору. Наравно, да би уступање тих лепих крајева, где су и многе жртве српске пале, било самоубиство и да нико не сме ни помишљати да им уступи та места. Код тога могу али лако наступити недогледне хрђаве последице и сукоби.

Тешко да ће се моћи наћи излаза да се задовоље интереси оба савезника. А рат између савезника био би страховит и убиствен па и неморалан.

Легнемо да спавамо, но улицом је неописана лађа, јурњава трамваја, кола, музика, песма, да до 2 сах. по поноћи, не склопи очи. У 5 сах. устанемо, спремимо се и пођемо на станицу.

Недеља, 31. март 1913.

Иако је требало у 6,15, ми смо могли да пођемо тек у 7,15 сах. услед много војске која путује.

Прва станица је Топчи, а затим Карасел-Гуменица, докле се простире грчка власт, а настаје српска. Ту је и воз промењен.

Долази цариник да царини купљене ствари: улази из вагона у вагон и прегледа; од мене не тражи, значи да ме познаје. Лепо, прође и та брига како сам мислио, јер би ваљало платити повећу царину.

До Гуменце је велики мост на Вардару, који су Турци порушили, па је једва војска оправила. Одавде страже српске војске дуж целог пута. Одавде па на домак Бевђелије има необично много дудова, јер се овде гаји много свилена буба.

У Бевђелији, где је наша војска провела два месеца, има и фабрика за израду свиле. Ово је лепа, чиста, повећа варош, да војници имају право када жале много, ако се буде морало уступити Бугарима. То је и најплоднија раван. Поред пруге су села Кавадарци и Струмица, где је била наша војска. Кроз Демир Капију стигнемо у Велес у 5,30 сахати. И Велес је велика варош са обе стране Вардара, али у турским рукама.

На жељезничкој станици у Велесу, која је на крају вароши, чекају нас већ многи војници, међу којима и . . . Крстијаде? који су у 6. пуку и тек дошли из . . . Киша иде, воз пође и ми јуримо и даље, посматрајући Овче Поље, за које веле да је и најплодније и највеће. Ту су и чувени виногради у Тиквешу. Поглед нам лети по оним страховитим урвинама, гудурама, куда је наша војска продирала у трку за турском војском. Види се и Бабуна, прилепске и битољске планине. Мрак нам оте даље посматрање и ми у 8,15 сах. увече стигосмо у Скопље.

Скопље ми је познато, јер сам у њему провео четири дана одмах по освајању.

Одемо у хотел „Слободу“ на вечеру, а затим у шетњу, по лепо осветљеној вароши, где у разговору са М. Вујичићем проведемо до 10,30 сах.

Признати се мора да је велика разлика између Скопља у октобру и сада у априлу. Види се ред, чистоћа и опажа се напредак. То ће и бити најнапреднији град у Србији, јер има све услове за развитак.

Уђемо у вагон и легнемо да спавајмо. У 1,30 сах. по поноћи воз побе и ми прођемо ноћу кроз Куманово и Прешево и освајемо у Табановцу, а затим ето нас и у Ристовцу.

Понедељак, 1. април 1913.

Фатални, кобни дан за Србију у привредном погледу. Као и прошле године тај дан снег и мраз, који је уништио све воће у Србији.

У Ристовцу опет преглед. Долази чиновник, тражи да се отворе куфери. Отворим, он одвоји све купљене ствари и даде стражару да понесе, док један сапутник рече да ја као народни посланик знам прописе закона и да не треба да се љутим на то. Наравно, ја се и не љутим, кажем, мада се новац измакао, па ако буде много плаћања, онда срамота и штета. Сазнавши тако да сам посланик, чиновник нареди стражару да ми врати све ствари, извини се и оде. Ето, тако милион динара не уђу у државну касу само зато, што цариници имају обзира према високим и угледним личностима, па површно или никако изврше преглед. А то, нити је право нити поштено.

Пређемо Ристовац, киша пада и ето Врања. Од Врања па све даље, сви висови па и сва поља покрио снег, који цео дан падаше.

Шта је било са воћем у нашој Подгорини, никако ми не излази из главе, али брзо сазнадох и то. Рекоше да је воће све увцетало и олистало, па знам да је и пропаст ту.

На станици изненађење: Веља П. Алексић капетан, кога сам оставио у Драчу, стоји предамном. Од куда и како, он ми исприча пуно ствари. Рече да су пошли њих четири војника и два Колубарца из Драча не знајући за блокаду и да их је у Санђовану пресрела енглеска лађа, дала им спроводнике и наредила да иду Котору са новцем од 20.000 динара, који су носили војницима. Из Котора су их спровели све лађом у Ријеку, па затим жељезницом у Београд.

Ето и нас, дакле, у Београду. И радост и жалост. Радујем се што смо сретно приспели у своју земљу, после 22 дана путовања, тешког, заморног, ризичног, преко три мора, прелазећи и преко толиких земаља: Срема, Славоније, Хрватске, Далмације, Црне Горе, Арбаније, Грчке и острва, Македоније и Нове Србије.

Жалостим се јер видим несрећу и пропаст народну с једне стране, тешка ситуација спољна и ратна и слаби изгледи да ће се војска скоро повратити: с друге стране снег, који је и данас.

Уторак, 2. април 1913.

Цео дан, ево, пада и ломи дрвеће. Шта ће бити од веселог, јадног и страшно искушаваног народа, нашег сељака, тих радника и 'мученика? Помисао на то леди ми душу и ја закључујем овај дневник, јер ни простора више нема . . .

НАПОМЕНА⁵²

УЗ ДНЕВНИК МОГА ОЦА ПОЧ. МИЛОРАДА ПРОТИБА СВЕШТЕНИКА И НАРОДНОГ ПОСЛАНИКА ИЗ ВАЉЕВСКЕ КАМЕНИЦЕ

Чудна је судбина овог дневника, који је изашао на видело света после пуних 65 година од његовог постанка, односно 63 године од смрти његовог аутора. У потесу величине 4,5 x 3 сантиметра на 69 страница, дневник је писан највише обичном, па мастиљавом оловком, а свега три странице мастилом, све без пререда, у времену од 22 дана, колико је отац провео на путу, приликом одласка нашим војницима на фронт.

С обзиром да је дневник писан под неповољним условима, где се стигло и како се могло, текст је тако нечитак, на неким местима и потпуно забрљан, да је за његово „дешифровање“ требало много и труда, и стрпљења, и времена. То је ваљда и био главни разлог што је овај дневник стајао под мене можда пуних 45 година, после проналаска истог међу још неким стварчицама и књигама, које су стајале у нашој кући у Ваљевској Каменици у старом орману.

Сећам се да сам пре другог светског рата успео да преписем само делимично овај дневник и да га пошаљем поч. брату Паји, док је оригинал и даље остао код мене „непреведен“, ево, до данашњих дана.

Па и сада нисам могао сваку реч да разумем, нарочито поједина имена, што неће много утицати да се схвати целина.

Дневник сам преписивао оловком у размаку од неколико месеци, а затим откуцао на машиницу на 16 полутабака.

У њему се помиње као сапутник Милоје и још тројица људи без ближих података о њима. Свакако, сви су путовали по истом задатку. Сигурно знам да је реч о Милоју Јовановићу, председнику општине и кафеџији из Осладића, који је био заменик посланички.

Напомињем да је отац ишао нашим војницима на фронт у почетку самог српско-турског рата у октобру 1912. године, о чему нема сачуваних података. Он сада, при крају дневника од 31. марта пише: „Скопље ми је познато јер сам у њему провео четири дана одмах по освајању“, а то је 1912. године.

Ја сам тада био ученик првог разреда основне школе у Ваљевској Каменици када је стигла депеша Николи Зељићу, нашем првом комшији, којом га српска команда извештава да је његов син Богић погинуо на Бакарном Гумну.

Сутрадан наш отац је отпутовао на фронт, што је била прва посета нашим борцима и гробовима погинулих и умрлих.

Сматрао сам потребно да уз дневник приложим још неке објављене податке разних аутора о српско-турском рату, како

су ово само одломци једне велике епопеје, претходнице другог балканског и првог светског рата.

На крају да кажем да је очев дневник саставни део биографије о њему, који материјал сада обрађујем.

Мноинца, 15. фебруара 1978. год.

Чедомир М. Протић
учитељ у пензији